

Віталій
ЯРЕМЧУК

Дослідження теоретичних і практичних проблем сучасного міжнародного права в доктрині І. І. Лукашука

У статті досліджено погляди професора Ігоря Лукашука в наступних темах: механізм міжнародного правового регулювання; проблематика міжнародної правосуб'єктності; теорія джерел міжнародного права; імплементація міжнародного права; місце та роль міжнародного права в сучасному світі. Проаналізовано наукову спадщину вченого, яка підтверджує всебічність інтересів вченого та доводить, що він був багатограним дослідником у галузі міжнародного права. Майже в усіх ключових галузях міжнародного права можна знайти його роботи, які досі вражають своєю актуальністю.

Ключові слова: доктрина, джерела міжнародного права, проблематика, транснаціональні корпорації, суб'єкти міжнародного права, звичаї

The article examines the views of professor Igor Lukashuk on the following topics: the mechanism of international legal regulation; issues of international legal personality; theory of sources of international law; implementation of international law; the place and role of international law in the modern world. The scientific heritage of Igor Lukashuk is analyzed, which shows the comprehensiveness of the scientist's interests and proves that he was a versatile researcher in the field of international law. In almost, all key areas of international public law, it can be found his work, which still impresses with its relevance.

Keywords: doctrine, sources of international law, issues, transnational corporations, subjects of international law, customs

Ігор Іванович Лукашук як багатограний юрист-міжнародник із великим доробком у різних галузях права, окрім магістральних досліджень у праві міжнародних договорів чи праві міжнародної відповідальності, зробив вагомий внесок і до цілої низки загальнотеоретичних та прикладних питань. А. Х. Саїдов зауважив, що «І. І. Лукашук був одним із піонерів дослідження загальнотеоретичних проблем міжнародного права ще у 1970-і роки»¹.

У цій статті ми розглянемо такі досліджені професором теми: механізм міжнародного правового регулювання; проблематика міжнародної правосуб'єктності; теорія джерел міжнародного права; імплементація міжнародного права; місце та роль міжнародного права в сучасному світі.

Відправною точкою для сучасного міжнародного права вчений розглядав заснування ООН та підписання самого Статуту Організації. До того часу «дієвість норм міжнародного права в політичній сфері... була невеликою»², після завершення Другої Світової війни «роль міжнародного права в житті держав неспівмірно виросла»³. Як приклад він наводить позицію британського дипломата А. Вотса: «ще сто років тому спори про те, чи справді існує яка-небудь реальна система міжнародного права, жодною мірою не були необґрунтованими»⁴.

Одну із головних ролей у забезпеченні зазначених цілей професор приділяв вивченню *механізму міжнародно-правового регулювання*, який він розглядав як «сукупність міжнародно-правових інструментів і методів впливу на міждержавні відносини». На думку вченого, складовими є два основні елементи: норми міжнародного права, як джерело прав та обов'язків, та самі міжнародно-правові

¹ Саїдов А. Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL: <https://center-bereg.ru/13024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

² Лукашук И. И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 46.

³ Там само. С. 54.

⁴ Watts A. The International Rule of Law. *German Yearbook of International Law*. 1993. P. 42.

І. І. Лукашук (1926-2007)

відносини, які формують взаємозв'язок тих прав, та обов'язків, які присвоюються суб'єктам згідно з міжнародно-правовими нормами¹.

Проаналізувавши наукову спадщину Ігоря Івановича, можна додати й третій елемент – *міжнародна правосвідомість* як сукупність поглядів, уявлень, ідей держав відносно міжнародного правопорядку. Ця свідомість, в його концепції, виступала першоджерелом для норм міжнародного права².

Розглядаємо такий підхід щодо акцентування на уявленнях й ідеях саме держав, не є до кінця правильним для розуміння основ міжнародної правосвідомості в контексті міжнародно-правового регулювання. Така еготоцентричність вступає в протиріччя із ідеєю рівності суб'єктів міжнародного права, та може призвести до утилітаризації цієї категорії міжнародного права через закріплення у ній егоїстичних суджень та візій окремих держав. Відповідно, більш доцільно розглядати міжнародну правосвідомість як таку, в основі якої лежать не одномоментні інтереси окремих держав, а спільні цінності міжнародного права.

У своїх роботах І. І. Лукашук досліджував й питання *міжнародної правосуб'єктності*. Він обґрунтовано розглядав їх як основні суб'єкти міжнародного права та вважав, що «їхня міжнародно-правова природа визначає характерні риси міжнародного права»³.

Щодо можливості міжнародної правосуб'єктності індивідів, то І. І. Лукашук був переконаний, що про такий статус, на цьому етапі, не може йтися про прирівнювання їхнього правового статусу до статусу інших суб'єктів міжнародного права. Підкреслюючи, що сьогодні людина не розглядається як об'єкт міжнародного права, але це не означатиме визнання за ним статусу суб'єкта. На його переконання, це зумовлене тим, що таке визнання, на цьому етапі, носило б лише формальний характер⁴.

Вчений критикував позиції щодо включення до суб'єктів міжнародного права фізичних та юридичних осіб. Професор Лукашук підкреслював те, що такі ідеї суперечать природі відносин, що регулюються, оскільки вони є між владними. На його думку, фізичні та приватні юридичні особи підпорядковуються внутрішньодержавному праву та не можуть бути суб'єктами владних та міждержавних відносин⁵.

Як бачимо, професор опонував попереднім міжнародно-правовим концепціям, зокрема міжвоєнного періоду, які визначали роль індивідів в міжнародному праві саме як *об'єктів*. Хоча й пропонував розглядати фізичних осіб як *бенефіціарів міжнародного права*, тобто вигодонабувачів тих благ, які передбачені нормами та принципами міжнародного права, зокрема й прав людини⁶.

¹ Лукашук І. І. *Международное право. Общая часть* : учебник. Москва : Волтерс Клувер, 2008. С. 161.

² Лукашук І. І. *Механизм международно-правового регулирования*. Учебное пособие. Киев: Вища шк., 1980. С. 107.

³ Лукашук І. І. *Право международной ответственности* : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 67.

⁴ Там само. С. 74.

⁵ Лукашук І. І. *Субъекты права международных договоров. Государство и право*. 2004. № 11. С. 53.

⁶ Лукашук І. І. *Субъекты права международных договоров. Государство и право*. 2004. № 11. С. 54.

Непохитність позицій І. І. Лукашука щодо цього відзначалася як російськими юристами-міжнародниками¹, так і зарубіжними фахівцями, наприклад Л. Мелксоо².

Також вчений розглядав проблеми транснаціональних корпорацій (ТНК) як суб'єктів міжнародного права. Системний підхід у поглядах І. І. Лукашука щодо міжнародної правосуб'єктності ТНК сформувався як наслідок підвищеної уваги до зазначеної тематики серед юристів-міжнародників кінця ХХ – початок ХХІ ст. За умов активізації процесів глобалізації, акти обговорювалися можливість присвоєння приватним компаніям, корпораціям, статусу в міжнародному праві, через їх транскордонну присутність, глобальний вплив та ймовірну здатність перебувати поза юрисдикцією окремих держав.

Ігор Іванович досить скептично ставився до ТНК як до явища загалом. Професор вважав, що «їх рішення та дії часто заподіюють шкоду міждержавним відносинам, економіці держав, довкіллю та правам людини. Водночас порушують багато норм міжнародного права, а також внутрішнього права держав». На думку вченого, через власні ресурси ТНК «виходять за межі правового поля» та творять «квазі-право», що відповідає винятково їхнім інтересам³.

При дослідженні цієї тематики І. І. Лукашук довів широту власного світогляду та доцільність застосування мультидисциплінарного підходу при аналізі складних міжнародно-правових проблем. Так, вирішуючи проблематику ТНК, він звертався до праць американського економіста та Нобелівського лауреата Дж. Штігліца⁴ та російського дослідника гео економічних проблем Е. Г. Кочетова⁵.

Вчений визнавав роль та можливості ТНК в сучасному світі, однак заперечував їх правосуб'єктність у класичному розумінні цього поняття. Вважав, що «поведінка держав повинна регулюватися особливими правилами, дотримання яких би забезпечувалося спеціальними засобами⁶. У зв'язку із цим, він вів мову про «негативні наслідки відсутності нормативного регулювання діяльності ТНК» та підтримував якнайкраще вирішення цієї проблеми укладення відповідного міжнародного договору. Також підкреслював, що такому підходу є спротив, як з боку ТНК, так і урядів, «які перебувають під їхнім впливом»⁷.

Вважаємо, що такий підхід, запропонований І. І. Лукашуком щодо вирішення проблеми правового регулювання, заслуговує на увагу. Знову ж таки, існування такого спеціального регулювання не означатиме визнання їх правосуб'єктності, а лише свідчитиме про існування спеціальних норм для регулювання окремого виду відносин. Розглядаємо таке регулювання як можливість задля обмеження ролі ТНК в міжнародному праві.

Інше питання, яке обговорювалося наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, в доктрині, щодо міжнародної правосуб'єктності міжнародної спільноти, досліджував й І. І. Лукашук. За умов глобалізації та посилення міжнародної співпраці, теоретики та практики міжнародного права все частіше торкалися питання правосуб'єктності не просто окремих суб'єктів, а й їхньої єдності у формі міжнародної спільноти або співтовариства.

Одним із витоків цього теоретичного підходу І. І. Лукашук вбачав у рішенні МС ООН у справі «Барселона Трекшн», в якому було визнано існування «зобов'язань перед міжнародною спільнотою»⁸. Наголошував й, що Комісія міжнародного права в одній із доповідей, з доповідачем Р. Аго, припускала «початок еволюції в напрямі визнання міжнародної спільноти суб'єктом міжнародного права»⁹.

Професор вважав, що й ці питання порушувалися і в доктрині міжнародного права. Зокрема, він наводив як приклад позиції польської вченої Р. Зонненфельд, яка розглядала таке визнання матиме фундаментальне значення для міжнародного права в цілому¹⁰; німецького юриста-міжнародника

¹ Международное право : учебник, 2 изд. / Кузнецов В. И. (ред.), Тузмухамедов Б. Р. (ред.). М.: Норма, 2007. С. 72-73.

² Malksoo L. International Law in Russian Textbooks: What's in the Doctrinal Pluralism? *Gottingen Journal of International Law*. 2009. Vol. 1, No. 2. P. 285.

³ Лукашук И. И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 76.

⁴ Stiglitz J. E. *Die Schatten der Globalisierung*. Berlin : Siedler, 2002. 303 S.

⁵ Кочетов, Э. Г. Глобалистика как геоэкономика, как реальность, как мироздание: Новый ренессанс – истоки и принципы его построения, фундаментальные опоры, теоретический и методологический каркас. М. : ОАО Изд. группа «Прогресс», 2001. 704 с.

⁶ Лукашук И. И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 77.

⁷ Там само. С. 78.

⁸ Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited, Judgment, I. C. J. Reports 1970, p. 32.

⁹ Third Report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur, the internationally wrongful act of the State, source of international responsibility : A/CN.4/246 and Add.1-3. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_246.pdf (date of request 13.11.2020)

¹⁰ Sonnenfeld R. *Postawowe zasady odpowiedzialności międzynarodowej państwa. Odpowiedzialność państwa w prawie międzynarodowym* / Red. R. Sonnenfeld. Warszawa : PISM, 1980. S. 20.

К. Томушата, який вважав, що «міжнародна спільнота справді може розглядатися як юридичне утворення»¹; радянського дослідника М. О. Ушакова, який був переконаний, що «міжнародно-правовий розвиток держав, веде до визнання міжнародної спільноти держав»², та інших науковців, які обґрунтовували правосуб'єктність міжнародної спільноти за міжнародним правом.

Знову ж варто відзначити наукову мужність І. І. Лукашука, який не слідувати очевидним тенденціям, а висловлював власну обґрунтовану позицію. Найперше наголошував на можливості провести паралелі між «міжнародною спільнотою» та «світовою державою», концепцію якої раніше дебатували в науці міжнародного права, а також між «людством», на яке посилаються в п. 2 ст. 137 Конвенції ООН з морського права. У ній йдеться про те, що «всі права на ресурси Району [морського дна], належить людству в цілому, від імені якого виступає Орган»³.

Позиція професора, незважаючи на усі ці доктринальні та нормативні аргументи, полягала в тому, що «міжнародна спільнота не відповідає критеріям суб'єкта міжнародного права». Як аргументи на підтвердження, він говорив, що вона буде нездатною користуватися правами та нести обов'язки, які передбачає статус суб'єкта міжнародного права, а також не буде здатною нести міжнародно-правову відповідальність. У зв'язку з цим він говорив про «символічний характер» можливої міжнародної правосуб'єктності міжнародної спільноти як і фізичних осіб пропонував віднести її до категорії бенефіціарів міжнародного права⁴.

На нашу думку, позиція І. І. Лукашука є обґрунтованою та відповідає духу міжнародного права. Найперше, система права є прикладною, і передбачає реальні інструменти для регулювання правових відносин, які виникають на міжнародному рівні. Міжнародна спільнота є абстрактною категорією і щодо неї було б неможливо розробити реально застосовні ані інституційні, ані нормативні механізми регулювання.

Також колективні права членів чи груп членів суб'єктів міжнародного права можуть цілком реалізовуватися і захищатися у формі діяльності міжнародних організацій. Наприклад, «міжнародна спільнота» може мати вираження власної волі та інтересів у формі ООН як універсальної міжнародної організації. Щораз більша критика щодо ефективності ООН повинна призвести до реформування цієї міжнародної організації або ж створення нової, а не крізь призму абстрактних міжнародно-правових категорій.

Водночас професор Лукашук розглядав ООН як виразник інтересів міжнародної спільноти. Також вчений вказував на складність відділення правосуб'єктності ООН від правосуб'єктності міжнародної спільноти. Хоча визнавав, що ООН «можна розглядати як представника міжнародної спільноти держав», але вона не може поєднувати і здійснювати два різні види правосуб'єктності». ООН варто розглядати або як міжнародну організацію або ж як саме організацію, яка представляє міжнародну спільноту⁵. Хоча, навіть прихильники ідеї правосуб'єктності міжнародної спільноти, зокрема М. О. Ушаков, наголошували, що на цьому етапі вона «виступає в особі Організації Об'єднаних Націй»⁶.

Проаналізувавши погляди І. І. Лукашука щодо теорії джерел міжнародного права, зрозуміло, що магістральною галуззю є саме право міжнародних договорів. Хоча у своїх працях він залишив достатньо великий науковий спадок, присвячений їй іншим напрямом. Водночас, як відзначають В. Малига та В. М. Репецький, «у своїх наукових поглядах щодо джерел міжнародного права проф. Лукашук І. І. опосередковано знаходився під впливом існуючої на той час радянської доктрини, яка негативно сприймала більшість наукових досліджень з цього приводу»⁷.

Щодо *міжнародних звичаїв* І. І. Лукашук, разом із Г. Шинкарецькою стверджував, що є два види міжнародних звичаєвих норм: ті, що є неписаними правилами, що склалися в юридичній практиці, за якими визнається юридична сила, та ті, які були створені не тривалою практикою (узусом), а визнанням як таких правил, які містяться у одному чи кількох міжнародних договорах»⁸.

Наприклад, Ігор Іванович досить стримано ставився до ролі та перспектив застосування прецеденту як джерела міжнародного права. Наголошуючи на тому, що «немає підстав заперечувати позитив-

¹ Tomuschat C. Obligations arising for states without or against their will. Recueil des cours. 1993. Vol. IV. P. 241.

² Ушаков Н. А. Проблемы теории международного права. М.: Наука, 1988. С. 140.

³ Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву от 10 декабря 1982 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057#Text (дата обращения 13.11.2020)

⁴ Лукашук И. И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 79-80.

⁵ Лукашук И. И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 80.

⁶ Ушаков Н. А. Проблемы теории международного права. М.: Наука, 1988. С. 140.

⁷ Малига В., Репецький В. Доктринальні підходи професора Лукашука І. І. до джерел міжнародного права. Український часопис міжнародного права. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 230.

⁸ Лукашук И. И., Шинкарецькая Г. Г. Международное право. Элементарный курс. М. : Юрист, 2000. 216 с.

ну роль прецедентного права», вказував, що як вид джерел є достатньо нединамічним і негнучким, оскільки «в основному закріплює досвід минулого»¹. Погоджуємося з позицією вченого, зазначивши, що прецедент як джерело права (не лише міжнародного) насамперед намагається застосувати вже сформовані підходи до нових фактів, а не проводить правотворчість в класичному її розумінні.

З іншого боку, І. І. Лукашук мав більше оптимізму щодо іншого другорядного джерела міжнародного права – наукової доктрини. Як відомо, відповідно до ст. 36(1) Статуту Міжнародного Суду ООН серед джерел міжнародного права значаться «доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із публічного права різних націй»². Безумовно, ім'я та наукова спадщина вченого підпадає під ключові критерії цього джерела міжнародного права.

І. І. Лукашук наголошує на важливості доктрини як джерела міжнародного права, зауважував, що вона завжди відіграла «особливу роль як в обґрунтуванні самої ідеї такого [міжнародного – Прим.Авт.] права, так і його розвитку». Він порівнював її з прецедентним правом, водночас виділяв її більшу динамічність, яка забезпечує наукову розробку відповідних проблем та формує «правове регулювання, спрямоване в майбутнє»³.

Особливо І. І. Лукашук виділяв роль наукової доктрини в розрізі розвитку права міжнародної відповідальності. Наприклад, на його думку, «...доктрина відіграла суттєву роль у визнанні за міжнародним правом юридичної сили, а також у утвердженні концепції міжнародної відповідальності»⁴. Як бачимо, у цьому разі вона відіграла саме проактивну роль, яку в цьому джерелі міжнародного права як його якість, високо оцінював вчений.

Помилково вважати, що І. І. Лукашук ідеалізував чи переоцінював роль доктрини міжнародного права з-поміж інших його джерел, бо вказував й на недоліки. Наприклад, він писав, що в науковій доктрині існує хибна, однак «типова тенденція», видавати бажане за дійсне. Вважав, що «міжнародне право описують таким, яким воно повинно бути на думку автора», без врахування його фактичних реалій, що в свою чергу, може мати і шкідливий вплив на ефективність міжнародно-правових інструментів в цілому⁵.

Досліджуючи погляди вченого щодо *загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями*, то І. І. Лукашук розглядав їхнє співвідношення із основними принципами міжнародного права – нормами *ius cogens*. Наголошував, що «поняття загальних принципів права стало відомим задовго до визнання поняття основних принципів міжнародного права»⁶.

Вчений зауважував особливу цінність загальних принципів права в міжнародно-правовому регулюванні. На його думку, «принципи висловлюють та охороняють комплекс загальнолюдських цінностей, в основі яких лежать найважливіші – мир та співпраця, права людини. Ці принципи є дійсною опорою функціонування та розвитку міжнародного права»⁷.

Аналізуючи *місце та роль міжнародного права в сучасному світі*, І. І. Лукашук наголошував саме на його юридичному характері та окремий від національного права характер. Вчений вважав, що «у минулому міжнародне право було пасинком юриспруденції... Сьогодні просто не може бути такої постановки питання»⁸.

Ігор Івановича також активно заперечував проти вторинного характеру міжнародного права відносно національного: «достатньо повільно проходило формування поняття міжнародного права як явища самостійного щодо національного права», та вказував, що негативний вплив на це справили окремі теорії, наприклад, «зовнішнього державного права», яку обстоював Г. Гегель та трактування міжнародного права як такого, що немає юридичної сили і є «позитивною мораллю» Дж. Остін⁹.

Ці концепції вчений розглядав як *нігілістичні*. На його думку, вони відображалися як в доктрині, так і в практиці міжнародної дипломатії і політики аж до Другої Світової війни, а в їх основі лежали аргументи щодо «права сили» та нерозвинутості механізму дії міжнародного права. Так, в них не заперечувалося об'єктивне існування міжнародно-правових норм, а тому заперечувалося не воно, а саме їхня юридична природа¹⁰.

¹ Лукашук І. І. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 40.

² Statute of the International Court of Justice. URL : <https://www.icj-cij.org/en/statute> (Date of request : 04.11.2020).

³ Лукашук І. І. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 40.

⁴ Там само. С. 44-45.

⁵ Лукашук І. І. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 40-41.

⁶ Лукашук І. І. Международное право. Общая часть: Учебник М.: БЕК, 1996. С. 124.

⁷ Лукашук І. І. «За международным правом будущее». Международное публичное и частное право. 2006. № 4. С. 3-4.

⁸ Там само. С. 4-5.

⁹ Лукашук І. І. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 41.

¹⁰ Лукашук І. І. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 41-42.

Міжнародне право існує насамперед через *потребу* у «забезпеченні нормального функціонування системи міжнародних відносин і створення міжнародних умов для життя кожної країни»¹. Професор Лукашук вбачав виникнення потреби у ньому, коли для цього з'явилися достатні «матеріальні, духовні та політичні умови»².

І. І. Лукашук розглядав міжнародне право як «продукт усвідомленої діяльності держав, які не лише формулюють норму, а й погоджуються надати їй юридичну силу»³. Ба більше, вважав його ключем до вирішення таких глобальних проблем, які стоять перед людством у ХХІ ст., як глобальна ядерна катастрофа, деградація довкілля, міжнародний тероризм, що по суті означають, що «вперше в історії постало питання про виживання людства» і саме повага до міжнародного права є запорукою цього виживання⁴.

У будь-якому разі І. І. Лукашук позитивно оцінював роль та значення міжнародного права в глобальній перспективі на початку 2000-х рр. Вчений вважав, що воно «утверджувало свої позиції в міжнародному середовищі», а широкий загал починає усвідомлювати, що «без поваги до норм міжнародного права неможливо забезпечити мир та співробітництво і просто вижити», хоча й критикував США за їх нехтування основними принципами та нормами міжнародного права⁵. Очевидно, через майже двадцять років ці твердження видаються надто оптимістичними, але вчений, який був щиро відданий правовим та міжнародно-правовим ідеалам не міг би уявити тих грубих порушень міжнародного права, які мали місце вже після його смерті вже з боку росією, зокрема щодо Грузії, України, події в Сирії та ін.

Отже, дослідження наукових поглядів І. І. Лукашука демонструє багатогранність інтересів вченого. Майже усі ключові галузі міжнародного публічного права містять його доробок, який досі вражає своєю актуальністю та прогресивністю. Видатний вчений заразом умів мінімізувати вплив ідеологічних наративів на його дослідження, а праці написані під партійним тиском, складають лише незначну частину його спадщини.

1. Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву от 10 декабря 1982 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057#Text

2. Кочетов, Э. Г. Глобалистика как геозкономика, как реальность, как мироздание: Новый ренессанс – истоки и принципы его построения, фундаментальные опоры, теоретический и методологический каркас. М. : ОАО Изд. группа «Прогресс», 2001.

3. Лукашук И. И. «За международным правом будущее». Международное публичное и частное право. 2006. № 4.

4. Лукашук И. И. Возникновение и становление международного права. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право*. 1984. № 18.

5. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учебник. Москва: Волтерс Клувер, 2008.

6. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: Учебник М.: БЕК, 1996.

7. Лукашук И. И. Механизм международно-правового регулирования. Учебное пособие. Киев: Вища шк., 1980.

8. Лукашук И. И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004.

9. Лукашук И. И. Субъекты права международных договоров. *Государство и право*. 2004. № 11.

10. Лукашук И. И., Шинкарецькая Г. Г. Международное право. Элементарный курс. М.: Юрист, 2000.

11. Малига В., Репецкий В. Доктринальні підходи професора Лукашука І. І. до джерел міжнародного права. Український часопис міжнародного права. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука.

12. Международное право : учебник, 2 изд. / Кузнецов В. И. (ред.), Тузмухамедов Б. Р. (ред.). М.: Норма, 2007.

13. Саидов А. Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL: <https://center-bereg.ru/13024.html>

¹ Лукашук И. И. Возникновение и становление международного права. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право*. 1984. № 18 С. 31.

² Лукашук И. И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 54.

³ Лукашук И. И. Возникновение и становление международного права. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право*. 1984. № 18 С. 26-27.

⁴ Лукашук И. И. «За международным правом будущее». *Международное публичное и частное право*. 2006. № 4. С. 2-3

⁵ Лукашук И. И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 54.

14. Ушаков Н. А. Проблемы теории международного права. М.: Наука, 1988.
15. Яремчук В. В. Питання впливу глобалізації на міжнародне право у наукових дослідженнях І. І. Лукашука. Український часопис міжнародного права. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука.
16. Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited, Judgment, I. C. J. Reports 1970.
17. Malksoo L. International Law in Russian Textbooks: What's in the Doctrinal Pluralism? *Göttingen Journal of International Law*. 2009. Vol. 1, No. 2.
18. Sonnenfeld R. Postawowe zasady odpowiedzialności międzynarodowej państwa. Odpowiedzialność państwa w prawie międzynarodowym / Red. R. Sonnenfeld. Warszawa : PISM, 1980.
19. Statute of the International Court of Justice. URL: <https://www.icj-cij.org/en/statute>
20. Stiglitz J. E. Die Schatten der Globalisierung. Berlin : Siedler, 2002.
21. Third Report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur, the internationally wrongful act of the State, source of international responsibility : A/CN.4/246 and Add.1-3. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_246.pdf
22. Tomuschat C. Obligations arising for states without or against their will. *Recueil des cours*. 1993. Vol. IV. P. 241.
23. Watts A. The International Rule of Law. *German Yearbook of International Law*. 1993. P. 42.

Summary

Igor Lukashuk is a versatile international lawyer with extensive work in various fields of law, in addition to major research in the law of treaties or the law of international responsibility, the professor made a significant contribution to several general theoretical and applied issues.

Dr. Lukashuk devoted one of the main roles in ensuring the specified goals to the study of the mechanism of international legal regulation, which he considered "a set of international legal instruments and methods of influencing interstate relations." According to the scientist, the components are two main elements: the norms of international law, as a source of rights and obligations, and the international legal relations themselves, which form the interconnection of those rights and obligations that are assigned to subjects according to international legal norms.

Having analyzed the scientific heritage of Dr. Lukashuk, we can add a third element – international legal awareness as a set of views, and ideas of states regarding the international legal order. This consciousness, in his concept, acted as the primary source for the norms of international law.

In his works, the professor also researched the issue of international legal personality. He reasonably considered them as the main subjects of international law and believed that "their international legal nature determines the characteristic features of international law".

Regarding the possibility of the international legal personality of individuals, Professor Lukashuk was convinced that such a status, at this stage, cannot be about equating their legal status with the status of other subjects of international law. Emphasizing that today a person is not considered an object of international law, but this will not mean recognizing him as a subject. In his opinion, this is since such recognition, at this stage, would have only a formal character.

The scientist criticized positions regarding the inclusion of individuals and legal entities as subjects of international law. Dr. Lukashuk emphasized that such ideas contradict the nature of regulated relations, as they are between the powerful. Therefore, natural and private legal entities are subject to domestic law and cannot be subject to power and interstate relations.

As we can see, the professor was opposed to previous international legal concepts, in particular of the interwar period, which defined the role of individuals in international law precisely as objects. Although he proposed to consider natural persons as beneficiaries of international law, that is, beneficiaries of those benefits provided for by the norms and principles of international law, including human rights.

Igor Lukashuk was quite skeptical about transnational corporations as a phenomenon in general. The professor considered that "their decisions and actions often harm interstate relations, the economy of states, the environment, and human rights. At the same time, they violate many norms of international law, as well as the internal law of states." According to the scientist, because of their resources, TNCs "exceed the boundaries of the legal field" and create a "quasi-law" that corresponds exclusively to their interests.

In any case, Dr. Lukashuk positively assessed the role and significance of international law in the global perspective in the early 2000s. The scientist considered that it "asserted its positions in the international environment", and the public is beginning to realize that "without respect for the norms of international law, it is impossible to ensure peace and cooperation and simply survive". Although he criticized the USA for its neglect of the basic principles and norms of international law. Almost twenty years later, these statements

seem overly optimistic, but a scientist who was sincerely devoted to international legal ideals could not have imagined the gross violations of international law that took place even after his death by Russia, in particular, concerning Georgia, Ukraine, Syria, etc.

Therefore, the research on the scientific views of Igor Lukashuk demonstrates the multifaceted interests of the scientist. Almost all key areas of international public law contain his work, which still impresses us with its relevance and progressiveness. The outstanding scientist was able to minimize the influence of ideological narratives on his research, and the works written under party pressure make up only a small part of his legacy.